

3. Kapitola

DLOUHODOBÁ NEZAMĚSTNANOST A JEJÍ DÚSLEDKY

Vývoj nezaměstnanosti v ČR poukazuje na neustále se zvyšující podíl dlouhodobě nezaměstnaných v celkovém objemu nezaměstnaných. Již ve druhém čtvrtletí roku 2000 překročil tento podíl hranici 50 % (Vyhlídal, 2001). Tento vývojový trend pokračuje a vyvolává nutnost rozvoje strategií boje proti dlouhodobé nezaměstnanosti.

Zahraniční odborníci uvádějí tento trend do souvislosti se strukturálními změnami na trhu práce, v důsledku kterých struktura nabídky pracovní síly neodpovídá poptávce. Z pracovního trhu jsou vyloučeny celé skupiny zaměstnanců s určitým typem vzdělání (zaniklé profese), a také lidé s nižším vzděláním a kvalifikací. Podle Clarka (2000) lze mluvit o „uzavírání trhu práce“ pro určité skupiny uchazečů o zaměstnání, kteří kromě nedostatku vzdělání nedisponují sociálními sítěmi potenciálně zprostředkujícími zaměstnání. Tato situace vede k tomu, že vzniká skupina dlouhodobě nezaměstnaných, která je v jistém smyslu homogenní. Tito lidé ovšem nejsou podle výzkumů v nevhodě jenom vzhledem k dosaženému stupni vzdělání, ale i obtížnějším zvládnutím nezaměstnanosti: podléháním pocitu, že jsou obětmi společenských změn. Ve srovnání s kvalifikovanějšími pracovníky mají sníženou schopnost vlastního aktivního a iniciativního jednání, nižší sebeuznání a větší psychickou zátěž. (Hepworth, 1980)

3.1 RIZIKOVÉ SKUPINY NEJVÍCE OHROŽENÉ DLOUHODOBOU NEZAMĚŠTNANOSTÍ

Čeští autoři zabývající se problematikou nezaměstnanosti (Blatníková, Mareš, Buchtová a jiní) se shodují v tom, že dlouhodobá nezaměstnanost postihuje určité specifické skupiny populace, znevýhodněné na trhu práce:

- **Nepružnou, dlouhodobě zaměstnanou pracovní sílu** (čím stabilnější poslední pracovní místo, tím obtížnější znovu uplatnění na trhu práce).

Paní Petra (56 let, vyučená tkadlena, ZPS – postižení páteře): „18 let jsem pracovala v Karnole ve tkalcovně (krnovský textilní podnik). Před šesti lety snižovali počty zaměstnanců o polovinu. Přišla jsem o místo. Nic jiného jsem nikdy nedělala. Vůbec jsem nevěděla, kde práci hledat.“

- **Nekvalifikovanou pracovní sílu, zejména nekvalifikované ženy.**

Paní Marta (53 let, základní vzdělání, ČID – onemocnění kloubů): „Pracovala jsem jako uklízečka. Mám základní školu. Z práce jsem musela odejít po operaci kyčlí. Jinou práci jsem, až do svého zaměstnání v chráněných dílnách, nenašla. Jako dělnice v zemědělství kvůli nohám pracovat nemůžu.“

- **Příslušníky etnických minorit** (občané romské národnosti – představují 50 % dlouhodobě nezaměstnaných (Blatníková, 1997)) **a imigranty.**

- **Osoby s kumulovanými hendikepy** (rodinné problémy, zdravotní problémy, nízká kvalifikace).

- **Osoby ze zaostávajících a venkovských oblastí.**
- **Zdravotně postižené, osoby se změněnou pracovní schopností.**

Pan Roman (52 let, vyučený zámečnický ČID – po úraze přišel o ruku): *„Nemám rád falešný soucit. Když jsem hledal práci, každý mě litoval, že nemám ruku, ale že by mi někdo dal šanci ukázat, co umím i bez ruky, do toho se nikomu nechtělo!“*

- **Mladistvé, zejména problémové.**
- **Osoby dříve trestané.** (Blatníková, 1997)
- **Osoby nevhodné pro dlouhodobé umístění v důsledku nespolehlivosti a snížené přizpůsobivosti** (poruchy chování, agresivita, alkoholismus). (Hodaňová, 1997), (Mareš, 2002)

3.2 PROBLEMATICKÉ SKUPINY DLOUHODOBĚ NEZAMĚSTNANÝCH

Pod pláštěm dlouhodobé nezaměstnanosti se zároveň koncentrují osoby bez skutečného zájmu trvale pracovat. Podle průzkumů (Vavrečková, 1998) v průměru asi třetina dlouhodobě nezaměstnaných měla zájem trvale pracovat, asi 20 % mělo zájem o krátkodobou nebo příležitostnou práci a asi 45 % se práci vyhýbalo nebo zájem o práci pouze předstíralo.

Paní Ilona (42 let, SOU – prodavačka, ČID – onemocnění kloubů a páteře): „*Já bych ráda v chráněných dílnách pracovala, ale ze zdravotních důvodů nemohu.*“

Sociální pracovnice: „*Pracovní místa u nás v chráněných dílnách jsou přizpůsobena pro lidi se zdravotním omezením.*“

Paní Ilona: „*Ale já nemohu zvedat těžké předměty a pracovat na směny.*“

Sociální pracovnice: „*To není problém. Máte ještě i jiný důvod? Klidně mi ho můžete říct. Vstoupit do programu Integrace není pro Vás povinnost.*“

Paní Ilona: „*Víte, já pobírám částečný invalidní důchod a rentu, o kterou bych tím pádem přišla. A celkově se necítím na pravidelnou práci.*“

Častým důvodem nepřijetí nabízeného zaměstnání je nízká mzda ve vztahu k sociálním dávkám (oficiálně jsou často uváděny jiné, společensky přijatelné důvody). Pro nezaměstnané, kterým chybí vnitřní motivace uspokojovat vyšší sociální potřeby prostřednictvím zaměstnání (seberealizace, profesní růst, profesní kariéra), je jediným motivem k práci zajištění vyšší úrovně spotřeby. V případě, že to vzhledem k nízké mzdě není možné, je výhodnější nepracovat. Asi pětina dlouhodobě nezaměstnaných nemá zájem trvale pracovat z důvodu přivydělávání si mimo oficiální trh

práce. Tito nezaměstnaní se na úřadě práce registrují účelově, neboť tak nemusejí platit zdravotní a sociální pojištění a mají nárok na finanční podporu od státu.

Telefonický rozhovor sociální pracovnice s člověkem, který měl před 2 měsíci zájem o účast v programu Integrate.

Sociální pracovnice: „Dobrý den, v chráněných dílnách v programu Integrate se nám uvolnilo místo, o které jste měl před 2 měsíci zájem. Mohl byste se u nás zastavit příští týden.“

Pan Otakar: „No víte, teď zrovna ne. Mám dobrou sezónní práci, ale pokud bude možnost ještě v listopadu, tak bych nastoupil.“

Sociální pracovnice: „Je mi líto, ale k nám můžeme přijmout jen lidi, kteří jsou dlouhodobě v evidenci úřadu práce vedeni jako nezaměstnaní.“

Pan Otakar: „To není problém, já jsem pořád na pracáku.“

3.3 PSYCHOLOGICKÉ ASPEKTY DLOUHODOBÉ NEZAMĚSTNANOSTI

Výzkumy v oblasti nezaměstnanosti ukazují, že ztráta práce postihuje ve svých důsledcích celou psychiku člověka, jeho intelektuální i citovou oblast i oblast vůle.

Prožívání a důsledky dlouhodobé nezaměstnanosti jsou individuálně podmíněné, záleží na obranných reakcích jedince, na jeho vnitřní odolnosti a sociálním zázemí, na kvalitě fungování jednotlivých složek psychického života. Někteří jedinci jsou pravděpodobně více disponováni k tomu, aby ztráta zaměstnání postihla jejich psychickou rovnováhu.

Určité poznatky je však možné z didaktických důvodů zobecnit a vymezit tak důsledky dlouhodobé nezaměstnanosti. Většina z nich byla popsána již rakušankou Jahodovou, která svoji Marienthalskou studii položila základní kámen v oblasti psychologie nezaměstnanosti.

Důsledky dlouhodobé nezaměstnanosti:

■ Snížení životní úrovně.

Snížení objemu financí vede k deprivaci, která může být absolutní nebo relativní. Absolutní deprivace je chápána jako existenční ohrožení, které je díky sociálnímu státu zatlačeno do pozadí. Naproti tomu je aktuální a stále naléhavější problematika relativní deprivace, chápána jako psychické strádání způsobené vyloučením z konzumu, jako významné aktivity člena moderní společnosti. Neschopnost udržet určitou úroveň spotřeby znemožňuje člověku manifestovat adekvátní sociální status a vyjádřit osobní identitu. Nezaměstnaní se proto snaží co

nejdéle udržet většinu viditelných znaků konzumního standardu (auto, ošacení, zejména ošacení dětí, a to především dospívajících).

Paní Eliška (38 let, vyučená kadeřnice, ZPS – omezení práce ve stoje): „Mám tři děti. Jsem rozvedená, a tak se mám co ohánět, abychom to všechno finančně zvládli. Terezce jsem minulý týden koupila nové kalhoty a teď je na radě Anička. Na oblečení dětí dbám, aby si ve škole neřekli, že jsme nějaké socky a nosíme věci jen ze sekáče. To se raději uskromníme v jídle.“

■ Změna vnímání času

Ztráta zaměstnání vede k odstranění struktury dne a vzniká potřeba nahradit ji vlastní aktivně vytvořenou strukturou. To představuje pro většinu lidí nepříjemné psychické břemeno. V naší kultuře je hodnota volného času daná možností odpočinku od práce. V nezaměstnanosti čas přestává hrát důležitou roli, postrádá smysl a je vyplňován pocitem nudy. Právě neomezené množství volného času paradoxně zabraňuje nezaměstnaným v tom, aby jej využívali. Mnohé formy trávení volného času navíc vyžadují finance, kterých mají nezaměstnaní nedostatek. Dlouhodobě nezaměstnaní postupně ztrácejí podněty k cílevědomé činnosti, vše se stává nudným a depresivním, prohlubuje se pasivita, mizí motivace k jakékoliv činnosti.

Paní Marta (53 let, základní vzdělání, ČID – onemocnění kloubů): „Když jsem byla delší čas doma jako nezaměstnaná, zvykla jsem si ráno vstávat později. Něco jsem pojedla. Po obědě jsem si na chvíli lehla. Odpoledne jsem se šla trochu projít, ale někdy se mi ani nechtělo. K večeru jsem zapla televizi. V noci mi potom dlouho trvalo, než se mi podařilo usnout.“

■ Sociální izolace

Nezaměstnaní s pocitem stigmatizace mají tendenci vyhýbat se zaměstnaným lidem, ale i ostatním nezaměstnaným, kteří na ně působí depresivně. Do tohoto typu izolace se dostávají nezaměstnaní postupně, tak jak s prodlužující se délkou nezaměstnanosti sklouzávají do stále pasivnějších životních strategií. Sociální izolaci je třeba chápat především jako izolaci od majoritní zaměstnané populace.

Vyřazení ze společnosti se cítí především lidé, kteří jsou silně orientovaní na svět práce a při hledání nového zaměstnání jsou opakovaně neúspěšní. (Buchtová, 2000)

■ Ztráta statusu

Ztráta zaměstnání představuje statusový pád. Člověk ztrácí status zaměstnaného a je nucen přijmout společensky inferiorní status nezaměstnaného, spojený s některými nepřijemnými povinnostmi, ale i se společenskými předsudky (ztráta zaměstnání jako viditelný důkaz osobního selhání). Od nezaměstnaného se očekává, že by měl být schopen svoji nepříznivou situaci změnit a je za to činěn zodpovědným. Jestliže práci nenachází, je vnímán jako neschopný a líný. Je silný společenský tlak na to, aby nezaměstnaný věnoval co nejvíce času aktivnímu hledání práce, bez ohledu na reálné šance, a byl ochotný přijmout jakoukoliv práci za jakoukoliv mzdu. Psychickou rovnováhu si nezaměstnaní udržují obranným přesvědčením, že jejich situace je důsledkem působení vnějších okolností, na které nemají vliv.

■ Zátěž rodinných vztahů

Negativní dopad ztráty práce se týká celé rodiny nezaměstnaného. Snižuje se životní úroveň rodiny a její sociální status. Rodina je nucena zavést úsporná opatření. Nejvýraz-

něji se to projevuje v rodinách s dětmi v situaci, kdy nezaměstnaným je muž. Podle Bolly (2001) trpí nezaměstnaností hlavně děti. Na otázku, čím je jejich otec, se stydí odpovědět, že je nezaměstnaný. Otec ztrácí svoji roli a autoritu, což může vést k výchovným problémům. Problémem je také skutečnost, že se děti nemůžou ve svém volném čase věnovat činnostem vyžadujícím finanční prostředky. Mckee a Bell (1984) uvádějí zajímavé zjištění, že přítomnost nezaměstnaného muže v domácnosti může rušit ženinu kontrolu nad jejím domácím prostorem. Napětí, které vzniká v rodině v důsledku nezaměstnanosti, může vést ke vzrůstajícím neshodám a nakonec až k rozpadu rodinných vztahů. (Buchtová, 1998) Podle statistik je míra rozvodovosti v rodinách nezaměstnaných vyšší než je celostátní průměr.

■ Zhoršení zdravotního stavu

Podle výzkumů Buchtové (2002) více než polovina dlouhodobě nezaměstnaných uváděla subjektivní příznaky neurotických potíží – úzkost, vnitřní neklid, podrážděnost, bolesti hlavy, nespavost, zvýšená únava, žaludeční potíže. Uvedené neurotické potíže se vyskytovaly častěji u žen (60 %), ale ve skupině nad 40 let byly častější u mužů (77 % oproti 40 % u žen). Souvislost mezi nezaměstnaností a zhoršením zdravotního stavu potvrzují i další, zahraniční studie.

Vztah mezi nezaměstnaností a zdravotním stavem (objektivně posuzovaným) je ovlivněn několika faktory:

1. Zaměstnaní lidé méně navštěvují lékaře, méně pobývají v nemocnicích a lázních, protože se bojí o své pracovní místo, a také nechtějí přijít o plnou mzdu, kterou nemocenské dávky kompenzují jen částečně.
2. Mezi nezaměstnanými bývá více uznaných nemocí, než odpovídá skutečnosti. Lékaři přiznávají nemoc spíše lidem bez zaměstnání než lidem zaměstnaným.

3. Nezaměstnanost chápána jako stresor vede k různým fyziologickým reakcím, které vyvolávají psychosomatické poruchy. Dlouhodobý stres atakuje imunitní a kardiovaskulární systém. Ukazuje se, že zpočátku subjektivně pocívané neurotické potíže jsou prvními symptomy a impulsem závažnějších, často chronických onemocnění (Kessler, 1988, podle Buchtové, 2000). Mezi nezaměstnanými dochází ke zvýšenému výskytu nemocí dýchacího ústrojí, plicních a srdečních potíží.
4. Nepřímý vliv na zhoršení zdravotního stavu má nadměrné požívání nikotinu, alkoholu a drog během doby nezaměstnanosti.
5. Nepřímý vliv má také vzrůstající finanční nouze (jednotvárná strava) a problémy v partnerství. Výsledky statistických analýz Kesslera a kol. (1988) potvrdily, že při absenci finanční tísně v období nezaměstnanosti se zdravotní důsledky snižují na polovinu.

■ Ztráta zájmu o život společnosti

Ztráta zaměstnání je vnímána jako určitá forma vyloučení ze života společnosti (profesní společenství, odbory). Člověk nikam nepatří, jeho život ztratil význam a účel. Podle zjištění Buchtové (1998) někteří nezaměstnaní považují změny dané ztrátou práce za ponižující a obracejí se proti sobě samým i celé společnosti. U mladistvých nezaměstnaných se mohou objevovat silné negativistické tendence vůči společnosti, kterými proti nezaměstnanosti protestují (Bolla, 2001). Takto postižení hledají oporu založenou na vzájemné solidaritě v širších sociálních sítích vrstevníků, které mohou nabývat podob gangů a vyznačují se asociálním chováním (vandalství, kriminální činnost). (Mareš, 1994)

V poslední době se v souvislosti s masovou nezaměstnaností hovoří o vzniku „new underclass“ (třídě deklasova-

ných). Wilson (1987) definuje „underclass“ jako heterogenní skupinu rodin a jednotlivců žijící mimo hlavní proud profesního systému, mimo pracovní trh, v závislosti na sociálním státu. Runciman (1990) tak označuje skupiny lidí, kteří trvale pobírají dávky sociální podpory, nejsou schopni se podílet na trhu práce a v důsledku své neúspěšnosti se ocitají v situaci reziduální třídy. Tato sice nemá znaky třídy v klasickém slova smyslu, ale její jednotlivá ohniska jsou typická vlastními životními hodnotami a strategiemi i specifickým vztahem k majoritní společnosti a jejím institucím. Toto prostředí se vyznačuje celkovou rezignací, apatií k vlastnímu osudu, odcizením od společnosti, malým respektem k autoritám, nízkou sociální kontrolou a zvýšeným rizikem výskytu sociálně patologických jevů. Příkladem může být aktivizace mladých nezaměstnaných v neofašistickém hnutí ve východním Německu (Bolla, 2001).

Hodaňová (1997) upozorňuje na nebezpečí „dědičnosti“ dlouhodobé nezaměstnanosti v mnoha rodinách, riziko vyrůstání populace s vyšším výskytem asociálního chování.

Pan Adam (21 let, vyučen jako obráběč kovu, ZPS – omezení zvedání těžkých břemen): *„Tatka i mamka jsou nezaměstnaní. Brácha se odstěhoval, ale práci taky nemá. Mě se po ukončení učňáku podařilo najít práci jen na měsíc. Je to celkem jasné. Bydlíme na Bruntálsku, kde prostě práce není. Nestěžuju si. Bereme různé dávky a dá se přežít. Práci bych vzal jen dobře placenou.“*

3.4 ŽIVOTNÍ STRATEGIE NEZAMĚSTNANÝCH

Nezaměstnanost významně modifikuje sociální chování člověka, které se projevuje ve specifických životních strategiích, jak promyšlených, tak i intuitivních. Cílem těchto strategií je adaptivně se vyrovnat se situací ztráty zaměstnání takovým způsobem, aby byla co nejméně ohrožena psychická rovnováha jedince.

Každý nezaměstnaný má jiné adaptační schopnosti, které vedou k volbě různých životních strategií. Podle Lazaruse má zásadní význam v adaptaci kognitivní interpretace situace nezaměstnanosti – jestli je ohodnocena jako ohrožení a ztráta nebo jako šance a výzva. Kognitivní interpretace se přitom může v průběhu adaptačního procesu měnit.

(Lazarus 1984, Bollová 2000) a (Kuhl 1994, Bollová 2000) popisují dva typy nezaměstnaných:

- **Aktivní** – snaží se neustále vyhledávat nové informace ve všech dostupných zdrojích, stresová situace ztráty práce u tohoto typu mobilizuje psychickou energii.
- **Pasivní** – novým informacím se vyhýbá, vyčkává na řešení samo od sebe, pokouší se na situaci nemyslet, nepřipouštět si ji, čímž se snaží eliminovat stresové podněty na nejnižší možnou míru.

Aktivní typ se může po roce marného úsilí proměnit v typ pasivní, který představuje pro jedince způsob přežití. Pasivní strategie mohou vyústit do tzv. naučené bezmocnosti vyznačující se přesvědčením o nemožnosti ovlivnění vlastní situace svým chováním.

I podle jiných autorů jsou strategie nezaměstnaných ovlivněny délkou trvání doby nezaměstnanosti. S prodlužováním

této délky dochází k vnímání situace nezaměstnanosti jako „normálního stavu“. Adaptace na ztrátu zaměstnání probíhá ve fázích.

- Bezprostředně po ztrátě následuje šok. Někteří popisují první fázi jako krátkou fázi pocitu uvolnění a svátečních dnů (Halliday, 1935). Člověk zůstává optimistický, aktivně hledá nově zaměstnání.

Pan Luboš (39 let, středoškolské vzdělání, ČID – omezená hybnost pravé nohy): *„Po pracovním úraze jsem o práci u policie přišel. Byl to pro mě úplný šok. Vždycky jsem si myslel, že o práci u policie se nedá přijít. Ze začátku jsem obešel všechny kamarády a firmy v okolí. Vůbec jsem si nepřipouštěl, že bych práci nenašel.“*

- Pokud člověk není úspěšný, nastává druhá fáze – fáze úzkosti a deprese, pesimismu, ztráty duševní rovnováhy.

Pan Luboš: *„Najednou mi došlo, že se na mě všichni vykašlali. Přišel jsem o většinu kamarádů. Nikoho jsem nezajímal.“*

- Při dlouhodobé nezaměstnanosti přichází třetí fáze – fatalistická, která je adaptací na nový způsob života, poskytující zúžený životní prostor. Vyznačuje se těmito rysy: ztráta naděje, obavy z budoucnosti, zhroucení aktivních životních postojů, apatie, nízké aspirace, nízké sebevědomí, pocit bezmocnosti, krátký časový horizont uvažování, fatalistická mentalita.

Pan Luboš: *„Manželka podniká, a tak jí občas pomůžu s účetnictvím. Většinu času trávím doma. Vyzvedávám dcerku ze školky. Cítím se pod psa. To jsem teda dopadl.“*

Dlouhodobá nezaměstnanost vyvolává tyto charakteristické stavy a zpětně, prostřednictvím pasivních životních strategií, brání dlouhodobě nezaměstnaným osobám se z nich vymanit. Vzniká tak bludný kruh, v němž se dlouhodobá nezaměstnanost reprodukuje. (Mareš, 1994)

Volba adaptačních strategií závisí také na subjektivní hodnotě práce. Na jedné straně je tu skupina osob, pro které je práce jedním z nejvýznamnějších způsobů vyjádření identity. Život bez zaměstnání pro ně nemá smysl, cítí se stigmatizováni, volný čas věnují opětovnému získání zaměstnání. Cítí se unavení, stresováni a bezmocní. Při neúspěších v hledání práce propadají pasivitě a fatalizmu.

Jiná skupina osob nepocituje ztrátu zaměstnání jako nepřijemnou věc. Oceňují přírůstek volného času, který vyplňují svými zálibami, péčí o rodinu apod.. Část lidí vnímá tuto situaci jako příležitost přehodnotit svůj život a dát mu jiný směr. Životní strategie těchto osob míří často mimo hlavní proud společnosti, počítají s aktivitami v neformální ekonomice (podnikaví), či podporami sociálního státu (kalkulující). (Mareš, 1994)

Podle některých novějších průzkumů ztrácí postupně nezaměstnanost stigmatizující charakter a není spojena s vážnějšími obavami o budoucnost.

Pan Ondřej (54 let, vyučený auto mechanik, ČID – omezení chůze, práce ve stoje a zvedání těžkých břemen): *„Byl jsem krátce nezaměstnaný v roce 1990. A to byl obrovský problém, jak pro rodinu, tak pro mé přátele, tak i pro mě. Všichni si mysleli, že se mi nechce dělat. Myslel jsem si, že budu muset chodit kanálama, jestli práci okamžitě neseženu. Když jsem potom přišel o práci v roce 1997 bylo to už úplně normální. Spousta kamarádů práci taky nemá a nejsou to žádní flákači. Všichni už to berou úplně normálně.“*

Buchtová (1998) ve svém výzkumu zjistila, že prožívání dlouhodobé ztráty zaměstnání je individuální, závislé od několika faktorů: osobní dispozice, věk, pohlaví, vzdělání, typ kvalifikace, rodinné zázemí.

Zhruba čtvrtina respondentů prožívala stavy bezmocnosti. Stejná část respondentů, většinou ženy a starší lidé, trpěli pocity strachu, tísně a nejistoty. Další čtvrtina reagovala rezignací na neúspěšné hledání zaměstnání. Aktivní postoje a chápání situace jako výzvy se projevilo více u mužů.

Klíčovou proměnnou v souvislosti s reakcemi lidí na nezaměstnanost je podle zjištění Buchtové (1998) spokojenost s prací v předcházejícím zaměstnání. Větší stresovou zátěž spojenou se ztrátou zaměstnání projevují ti jedinci, jejichž motivace k práci v předešlém zaměstnání byla vysoká, a kteří byli ve své práci úspěšní.

Mareš (2002) uvádí tři základní typy životních strategií nezaměstnaných:

- **Strategie spojené s hledáním nového zaměstnání**
- **Strategie související s přežitím v nových podmínkách**

Omezení spotřeby: při nezměněných potřebách vede toto opatření k frustraci, která může být nevhodně ventilovaná do rodiny a blízkého sociálního okolí nebo transformovaná do různých forem sociálně patologického nebo sociálně infantilního jednání.

Postupné zřeknutí se původního rozsahu potřeb, což je obranou před frustrací.

Hledání alternativních způsobů uspokojování potřeb legálními, pololegálními i nelegálními prostředky.

Rezignace a apatie

■ Strategie překonávání stigmatu spojeného s nezaměstnaností

Vytěsnění nepříznivé situace z vědomí.

Únik do sociálního prostoru, kde nezaměstnanost není stigmatizující.

Zatajování situace nezaměstnanosti, které vyžaduje manipulaci s informacemi, předstírání docházky do práce.

Plnění obecných očekávání spojených s rolí nezaměstnaného.

Chápání své situace jako situace způsobené vnějšími okolnostmi, což umožňuje udržení sebevědomí.

Rozvíjení aktivit volného času.

Účast na aktivitách zaměřených do budoucna (rekvalifikace, vzdělávání) nebo ve společensky prospěšné neplacené práci.

Únik do pozice se společensky hodnotnějším statutem – budoucí matka, vdaná žena v domácnosti, student, předčasný důchodce.

Pro zvládnání zátěžové situace dlouhodobé ztráty práce je významná vnější sociální opora (rodina, přátelé), ale především vnitřní zdroje člověka, aktivní přístup ke změnám, pocit vlastní kompetence, psychická nezdolnost. (Buchtová, 1998)

Dlouhodobě nezaměstnaní mají své životní strategie, které se z hlediska majoritní populace mohou jevit jako iracionální, i když z hlediska situace nezaměstnaných je lze

chápat jako racionální. Příkladem takové strategie může být snaha vyhnout se stresu z opakovaných neúspěchů při hledání práce tím, že se o získání zaměstnání vůbec nepokouší. Tím se chrání před negativními zkušenostmi a uchovávají si vnitřní psychickou rovnováhu a sebevědomí.

Pokud si nezaměstnaný nenajde práci včas, nejlépe do 6 měsíců, dochází k takovým změnám v osobnosti, motivaci a psychickém stavu, které ztěžují znovu zapojení do pracovního procesu (Bolla, 2001). Po delším období nezaměstnanosti jsou deficity postižení tak velké, že životní dráha nezaměstnaných může končit nemocí, případně invalidním důchodem.

Pan Roman (52 let, vyučený zámečnick, ČID – po úraze přišel o ruku): *„Jsem moc rád, že jsem mohl do chráněné stolařské dílny nastoupit. Cítil jsem, že bych to už dlouho nevydržel. Když jsem přišel před rokem o práci, jako bych ztratil smysl všeho.“*

Právě volba určitých životních strategií diferencuje různé skupiny nezaměstnaných, kteří postupně vytvářejí specifické kultury nezaměstnaných.

■ Rovnostářská kultura

Vyznačuje se tradičním postojem k práci, založeném na pocitu povinnosti. Život bez práce představuje pro příslušníky této kultury problém, a proto práci hledají a jsou ochotni ji přijmout i za méně výhodných podmínek. Snaží se tak vyhovět očekáváním veřejnosti kladeným na nezaměstnané. Ztráta zaměstnání je vnímána jako ztráta nezávislosti, obtížně je akceptovaná závislost na sociálním státu, i když podpora je chápána jako něco, na co mají lidé právo. Do této kultury náleží konformisté a ritualisté.

Konformisté

Snaží se společensky akceptovatelnými prostředky získat zaměstnání a prostřednictvím něho vyšší úroveň spotřeby, na niž aspirují. Jsou to klienti pracovních úřadů, návštěvníci re-kvalifikačních kurzů, osoby nezneužívající sociálních podpor.

Ritualisté

Jsou modifikací konformistů v situaci, která neskýtá reálnou šanci na úspěch. Lidé se vzdávají naděje na vyšší úroveň spotřeby, ale v důsledku očekávání kladených na roli nezaměstnaného, kterou respektují, nadále dodržují rituály spojené s hledáním práce (zejména docházení na úřad práce). Stejně jako konformisté nezneužívají systém sociálních podpor.

■ Fatalistická kultura

Prislušníci této kultury vnímají sociální řád jako něco, co je zcela mimo jejich kontrolu. Cítí se odevzdání svému osudu, který je výsledkem působení vnějších sil. Jsou izolovaní a uzavření do sebe, totálně závislí na systému sociálních podpor nebo charitativních organizacích. Vlastní závislost a systém sociálních dávek jsou chápány jako něco přirozeného a samozřejmého. Tyto osoby jsou rezignované, neaspirují na vyšší úroveň spotřeby, zaměstnání nehledají, ani nepraktikují rituály spojené s jeho hledáním, jejich životy se stávají pasivními. Tito lidé se označují také jako „snažící se o únik z reality“, vzhledem k tomu, že žijí v uzavřeném světě, často s alkoholem či drogou.

■ Individualistická kultura

Tato kultura konkuruje hlavnímu proudu společnosti a je charakteristická oportunistickou etikou. Prislušníci této kultury

jsou na jedné straně vůči normám společnosti rezistentní, na druhé straně, se snaží těchto norem využívat. Práce není chápána jako hodnota sama o sobě, ale pouze jako jedna z cest k dosažení určité úrovně spotřeby. Příslušníci této kultury se pohybují v relativně širokých otevřených sociálních sítích a nejsou vystaveni sociálnímu tlaku vyvíjenému na nezaměstnané. Důraz je kladen na svobodu a volný čas. Do této kultury náleží nezaměstnaní označovaní jako podnikaví a kalkuluující.

Podnikaví

Stále aspirují na vyšší úroveň spotřeby, usilují o hledání regulérního zaměstnání, ale příjmy si zajišťují i mimo oficiální trh práce.

Kalkuluující

Svoji úroveň spotřeby si snaží udržet kalkulací se systémem různých sociálních podpor a jiných alternativních příjmů, jejichž zdrojem je stát. Tyto osoby o získání zaměstnání neusilují nebo je odkládají. Vavrečková (1998) uvádí, že existuje skupina osob a domácností, jejichž převažujícím příjmem jsou dlouhodobé sociální dávky. Tyto rodiny mají již propracovanou, někdy i po léta uplatňovanou strategii vedoucí k maximalizaci příjmů bez výkonu legální pracovní činnosti.

K individualistické kultuře lze přiřadit i osoby označované jako autonomní. Vyznačují se velkým odklonem od hlavního proudu společnosti a svěbytnou filozofií života, v níž je vysoce ceněna nezávislost a nekonzumní způsob života. Zaměstnání nehledají, svoje potřeby přizpůsobují svým finančním možnostem. Příležitostně přijímají jednorázové práce. K této kultuře patří bezdomovci, bohéma, nekonformní osoby žijící v komunitách, lidé věnující se dobrovolné práci, studiu apod..

Tyto typy kultur nezaměstnaných jsou produkty silného sociálního státu, pro něž sociální podpora je chápána jako dostatečný autonomní příjem. (Engbersen, Schuyt a Timmer 1990, Mareš, 2002)

3.5 POTÍŽE BÝVALÝCH NEZAMĚSTNANÝCH NA NOVÉM PRACOVÍŠTI

Nezaměstnanost představuje traumatizující událost, po které zůstávají trvalé psychologické rány. Následky dlouhodobé nezaměstnanosti jsou tak silné, že přetrvávají i po nástupu do nového zaměstnání. Patří mezi ně:

- Přetrvávání zdravotních obtíží, zejména nadměrné únavy (nezaměstnaní jí často trpí i bez předchozí práce), poruch spánku a deprese.

Paní Marta (53 let, základní vzdělání, ČID – onemocnění kloubů): *„Když jsem nastoupila do chráněné stolařské dílny, první měsíc jsem byla hrozně unavená. Pracuji na 6 hodin a převážně uklízím. Když jsem přišla z práce, jen jsem lehla a spala až do dalšího dne. Teď jsem v dílně osmý měsíc a je to mnohem lepší.“*

- Zvýšená podezřívavost a nedůvěřivost pramenící ze strachu z opětovné ztráty práce. (Buchtová, 2000)
- Přetrvávání pocitu osobního neúspěchu, pochybnosti o vlastních schopnostech.

Pan Radim (41 let, vyučený čalouník, ČID – omezení práce v nepříznivých klimatických podmínkách a omezení hybnosti levé nohy): *„Mistr mi dal za úkol vyvrtat díry do psacích stolů na šrouby. Práci mi vysvětlil. Připadalo mi, že to zvládnu. Když mistr odešel, znejistěl jsem. Nic jsem nevyvrtal. Dostal jsem strach, abych to nezkazil a šel jsem promluvit jiného zaměstnance, ať to udělá za mě.“*

- Snaha navenek „zapadnout“; upřednostňování hodnot přežití a bezpečí před vlastními zájmy, úspěchy a postavením.

3.6 JEDINEC PROTI DLOUHODOBÉ NEZAMĚSTNANOSTI

Dalo by se říci, že v současné době může o zaměstnání přijít téměř kdokoliv. Určité skupiny populace, mezi které patří i lidé se zdravotním postižením, jsou však při ztrátě zaměstnání vystaveny vysokému riziku, že se stanou dlouhodobě nezaměstnanými.

Mohou tomu zabránit? Mohou výrazně snížit riziko dlouhodobé nezaměstnanosti? Odpověď zní „ANO“.

Nezaměstnaní si mohou vědomě zvolit způsoby chování a praktické činnosti, které zabrání jejich pádu do dlouhodobé nezaměstnanosti, a které omezují negativní důsledky nezaměstnanosti na jedince.

Charakteristiky objevující se u dlouhodobě nezaměstnaných

Podle českých průzkumů (Buchtová, 2002) se u dlouhodobě nezaměstnaných setkáváme s faktory, které jsou dědictvím minulého vývoje naší společnosti.

■ Nedostatečná pracovní sebereflexe

Posuzování vlastních schopností je značně neobjektivní, chybí reálná představa o aktuálních i potencionálních pracovních předpokladech pro trh práce. Lidé nevědí ani to, co by mohli trhu práce nabídnout, ani to, jaká je poptávka trhu práce. Jsou bezradní v rozhodování o tom, které profesní dovednosti a znalosti by mohli začít rozvíjet. Jsou příliš zatíženi představou vlastních odborných schopností potvrzených v minulém zaměstnání. Je jim cizí i samotná myšlenka nutnosti celoživotního vzdělávání a aktivního úsilí o vlastní profesní rozvoj.

■ Snížený pocit odpovědnosti

V důsledku bývalého společenského systému má řada lidí tendenci přenechávat odpovědnost za život na společnosti a jejich institucích.

■ Neprožitá zkušenost změny zaměstnání či ztráty práce

Nezaměstnanost se stala realitou. Lidé z ní mají strach nebo si nepřipouštějí, že by mohla postihnout právě je. Ať zaujmají jakýkoliv z těchto postojů, na situaci případné ztráty práce připraveni nejsou.

■ Nedostatečné právní vědomí

Podle průzkumu Buchtové, 66 % pracovníků nemělo jakékoli informace o právech a povinnostech nezaměstnaného.

■ Odborná nekompetentnost pracovníků úřadů práce

Jednání pracovníků úřadu práce postrádá osobní, individuální přístup, což ještě zvyšuje dezorientaci a frustraci nezaměstnaných. Podle šetření Buchtové (2002) ani pracovně profesní a psychologické poradenství při úřadech práce nemělo charakter individuálního přístupu a vyznačovalo se chybějící navazující spoluprací jednotlivých služeb v rámci úřadu práce.

■ Nedostatečné využívání zdrojů informací

Velká část nezaměstnaných nemá žádnou zkušenost s vyhledáváním informací na Internetu.

Strategie boje s dlouhodobou nezaměstnaností

Dlouhodobá nezaměstnanost je závažný a komplikovaný problém. Země, které mají s dlouhodobou nezaměstnaností zkušenost, se snaží nejen o její regulaci, ale také o zmírnění jejich negativních důsledků na člověka a společnost.

Tohoto cíle dosahují využíváním služeb psychologů, poradenských center a krizových linek, dále využitím intervenčních a motivačních programů.

I u nás vyplynula potřeba pracovně profesního a psychologického poradenství. Zvýšenou potřebu této služby vyžadují rizikové skupiny nezaměstnaných, mezi něž patří také občané se zdravotním postižením.

Cílem psychologických intervenčních a motivačních programů je rozvoj efektivních osobních strategií pro překonání období nezaměstnanosti a znovu uplatnění na trhu práce. Základními prvky jsou:

■ Rozvoj profesní sebereflexe

Diagnostika potencionálně využitelných schopností, vědomostí, dovedností a osobnostních vlastností a vytyčení směru dalšího profesního rozvoje. Získání nového, reálného pohledu na sebe sama a na možnosti uplatnění na trhu práce.

■ Osvojení sociálních dovedností

Dovednost hledat novou práci a nabídnout se na trhu práce.

■ Osvojení práce na počítači

Dovednost vyhledávat informace na Internetu, inzerovat, využívat elektronickou poštu.

■ Orientace na celoživotní pracovní kariéru

Prolomení závislosti na státních institucích. Podpora přijetí nutnosti průběžného zvyšování, případně změny kvalifikace.

■ Zvýšení informovanosti

Získání informací o nezaměstnanosti:

Z oblasti legislativy a sociálního zabezpečení: práva a povinnosti nezaměstnaného i zaměstnavatele.

Statistická data o míře a délce nezaměstnanosti, které zprostředkují reálnější pohled na perspektivy nezaměstnaného.

Z oblasti psychologie: poznatky o posloupnosti a individuální podmíněnosti reakcí na ztrátu práce a způsobech vyrovnání se, jak se samotnou ztrátou práce, tak s opakovanými neúspěchy při jejím hledání.

■ Poskytnutí podpůrného prostředí

Podle Buchtové (2002) uvádím některé další osobní strategie, zaměřené především na zachování psychické rovnováhy v krizovém období nezaměstnanosti:

■ **Plánování pravidelných denních aktivit.** Naplánovaný denní program pomáhá udržet denní rytmus, zmír-

ňuje pocity promarněného času, nudy. Plánované aktivity mohou být vzdělávací, zájmové, sportovní, společenské, rodinné.

- **Péče o zdraví a fyzickou kondici** – různé formy cvičení, relaxace.
- **Promyšlení úsporné životní strategie.** Nedostatek financí je příležitostí k zamyšlení nad životními hodnotami, konzumním způsobem života a jeho alternativami.
- **Snaha najít si na přechodnou dobu práci** méně placenou nebo brigádu, jen nezůstávat v nečinnosti.
- **Sledování dění kolem sebe,** udržování sociálních kontaktů a kontaktu s trhem práce.